

A TUDOMÁNYOS TUDÁS ÁRAMLÁSÁNAK MINTÁZATAI MAGYARORSZÁGON, 1770-1830¹

„Megfigyelve leírni, leírva megfigyelni”. Az orvosi írásmódok episztémikus fordulata a 18. században

‘Observing to describe, describing to observe’. The epistemic turn of medical writing in the 18th century

Dr. habil. Krász Lilla PhD

egyetemi docens

ELTE BTK

krasz.lilla@btk.elte.hu

Initially submitted September 30, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Abstract

This paper is intended to view a specific epistemic turn from various angles concerning the role and function of scientific cognizance in relation to the documentation forms of the medical writings of physicians operating in the eighteenth century.

Kulcsszavak: papíralapú írástechnikák, episztémikus fordulat, orvosi írásmód, megfigyelés, esettörténet, orvosi jelentés

Keywords: paper technology, epistemic turn, medical writing, observation, case history, medical report

1799. június 20-án a délelőtti órákban tíz nagyméretű alkalmatossággal megrakott szekér érkezett Nagykőrösről Debrecenbe, a kistemplommal szemközti ház elé. Az utasok: Szentgyörgyi József (1765-1832) orvos, éppen állapotos felesége, Sólyom Katalin és négy gyermekük. A doktor és családja Debrecen város tanácsa hívásának eleget téve jött, hogy elfoglalja a nagyhírű előd Weszprémi István (1723-1799) halála után megüresedett főorvosi állást.² Szentgyörgyi néhány hónappal később, a testvérének címzett egyik levelében részletesen beszámolt napirendjéről és napi munkavégzéséhez kapcsolódó írásbeli kötelezettségeiről: „Hajnalban *patienceim hívnak, alig van időm öltözni, s enni. 8-tól 11-1/2 12-ig látogatom a betegeket és a házakat* [ahol minden biztonnyal háziorként szolgált]. *12-kor ebéd. 2-ig pihenés, ami csak minden 4-5 napban sikerül, 2-től 4-ig hivatalos ügyeket intézek itthon: **consultációkat** orvosi **Gutachteneket** írok levelekben, **hivatalos jelentéseket** készítek, **Visa repertákat, bizonyítványokat, vagy baráti leveleket fogalmazok. 4 órakor megyek esti visitre 1-1 és 1/2 óráig. Utána vagy sétálok, vagy***

¹Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH K_16 119577 számú projekt tette lehetővé.

² Szentgyörgyi József a kor tudós-értelmiségi szokásainak megfelelően naponként rendszerességgel vezetett naplójában rögzítette életének fontosabb színtereit, eseményeit, meghatározó családi és baráti kapcsolatait. Az eredeti napló 1956-ban elveszett, de unokája Szentgyörgyi Lajos „Nagyapám családi élete, 1765-1832” címmel írott és 1952 szeptemberében lezárt 136 számozott gépelt oldal terjedelmű családtörténeti kézírata még nagyapja eredeti naplóbejegyzései alapján készült, számos helyen idézve azt. A kéziratot ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 4112/171. (Szentgyörgyi Lajos „Nagyapám családi élete, 1765-1832”) pp. 23-33. passim.

baráti visitre megyek. 8 órakor átgondolom a napi menetet, majd az est és éjszaka csöndjében, amikor minden másként tűnik elő, mint a nappal forgatagában lejegyzem betegeim állapotját, a bekövetkezett változásokat, észrevételeimet és ötleteimet, vagy a **Musámhoz fordulok és tanulok**. Éjjel néha 2-3 ízben is felkeltenek. Mint kezdő, el kell tűrnöm, de a jövőben ez nem szándékom.”³

Amikor Szentgyörgyi doktor ezeket a sorokat írta, az európai könyvpiacra már számos, az orvosok írásbeli teendőinek megkönnyítését, a páciens kör gyorsan átlátható és ugyanakkor szakszerű regisztrálását szolgáló segédlet létezett. Ezen segédletek közül a különböző típusú orvosi kalendáriumok (*ärztliche Schreib-, Geschäfts-, Adresskalender*), betegnaplók, jegyzetkönyvek és –füzetek, zsebkönyvek rendszerint előre nyomtatott táblázatokkal ellátott kiadványok, amelyek a páciensek személyes adatainak, az egyedi betegségek fejlődésének kronológikus rendben történő rögzítésére szolgáltak.⁴ Az orvosi praxis hatékony működtetéséhez, az előforduló esetek összehasonlító vizsgálatához jól hasznosítható sorozatok közül az esettörténeteket tartalmazó esetgyűjtemények⁵, egyéb kézikönyvek⁶, periodikák (évkönyvek, almanachok) és szakfolyóiratok⁷ számítottak a legnépszerűbbeknek. A fennmaradt magyarországi orvosi

³ Uo. 34. (Az idézett szövegrészben a vastag betűs kiemelések jelen tanulmány szerzőjétől származnak.)

⁴ Lásd például: *Neuester Schreibkalender auf das gemeine Jahr von 365 Tagen*, berechnet von Herrn Abbé Hell königl. Hof-Astronomen. Graz: im Verlag bei Anton Tedeschi, 1791; *Geschäfts-Tagebuch für praktische Heilkünstler auf das Jahr 1827*. Kifejezetten orvosok számára egyedi bejegyzéseikhez üresen hagyott helyekkel nyomtatott diáriumokat a 18. és 19. századforduló időszakától kezdődően orvosi szakfolyóiratokban évről-évre közzétett hirdetések nyomán, közvetlenül a kiadótól lehetett megrendelni. E tekintetben Christoph Wilhelm Hufeland híres folyóiratának (*Journal der practischen Heilkunde*) melléklapja (*Litterarisches Intelligenzblatt*) a magyarországi orvosdoktorok körében is népszerű volt. A folyóirat 1826. évi IV. számában [*Journal der practischen Heilkunde – Litterarisches Intelligenzblatt*, No. IV (1826) pp. 17-18.] az 1827. évre Leopold Friedrich Dittmer porosz királyi törvényhatósági orvos által összeállított naplót ajánlották megrendelésre a következő cím alatt: *Ein Taschenbuch zum täglichen Bedarf für Medizinal-Beamte, praktische Aezte, Geburtshelfer, Wund-, Veterinär- und Ross-Aerzte: nebst einem Anhang, enthaltend wissenschaftliche Mittheilungen für Theorie und Praxis, über neue Entdeckungen im Gebiete der gesammten Heilkunde*.

⁵ Az esettgyűjtemények sorában Habsburg Monarchia, s benne a Magyar Királyság vonatkozásában külön is kiemelendők a Bécsben működő orvos-szakíró, Joseph Eyerel kiadványsorozatának darabjai: *Observationes medicae varii argumenti*, ed. Josephus Eyerel. Viennae: apud A. Blumauer, 1794; *Antoni de Haen Opuscula quaedam inedita: accedunt historiae morborum*, ed. Josephus Eyerel, Vindobonae: Camesina, 1795; *Maximiliani Stoll medicinae clinicae p.p.o. in universitate Vindobonensi. Praelectiones in diversos morborum chronicos*, post ejus obitum edidit et praefactus est Josephus Eyerel, 1788; Raphael Steidele: *Sammlung verschiedener chirurgischer Beobachtungen*. in 3 Theilen, Wien, 1774.

⁶ Gyakorló orvosok számára a receptírás elméleti és gyakorlati tudnivalóiról szóló, enciklopédikus igényességgel összeállított kézikönyvet ld. Johann Dietrich Hensing: *Taschenbuch für angehende Aerzte und Wundärzte über die practische Arzneimittellehre in einem ganzen Umfange*. Königsberg: bei Friedrich Nicolovius, 1797-1801 (1805), 1-3 Theile in 4 Bden (1805: *Zusatzband: Nebst einem ausführlichen Register über das ganze Werk*)

⁷ Vizsgált korszakunkra nézve különös figyelmet érdemlő orvosi szakfolyóiratok közé tartoztak a göttingeni egyetem orvosprofesszorai által kiadottak, köztük Johann Andreas Murray (*Medizinisch-praktische Bibliothek*), Rudolph Augustin Vogel (*Medizinische Bibliothek, Neue Medizinische Bibliothek*), Johann Friedrich Blumenbach (*Medizinische Bibliothek*), Ernst Gottfried Baldinger (*Magazin für Ärzte, Neues Magazin für Ärzte, Medizinische Journal*), valamint a Berlinben működő Johann Christoph Hufeland (*Journal der practischen Heilkunde, Bibliothek der practischen Heilkunde*) és Ernst Horn (*Archiv für medizinische Erfahrung*) lapjai. Bécs és Pest-Buda viszonylatában a bécsi orvosi fakultás professzorai és karigazgatói által gondozott periodika számított Magyarországon is mérvadónak: *Medizinische Jahrbücher der kaiserlich-königlichen österreichischen Staates*.

bibliotékák könyvjegyzékeinek tanúsága szerint, ezen kiadványoknak többnyire német, vagy latin nyelvű változatai a hazai orvosok körében is használatban voltak.⁸

A 18. század utolsó harmadától az irodalmi igényességgel leírt esettörténeteknek úgy tűnik más 'papíralapú technikák' teremtettek „konkurenciát”: mintatáblázatok és sablonok, előre nyomtatott formulárok, és a mindenkor „orvosi tekintet” orientáló rubrikákkal ellátott orvosi diáriumok megjelenése egy új korszak jelzője is egyúttal. Az új mediális eszközök használatát a leendő orvosok a 18. század közepétől már Európa valamennyi orvosi fakultásán a curriculum kötelező részét képező *praxis clinica*, vagyis kórházi betegágy melletti, rendszerint egy-két szemeszter időtartamú *collegia ambulatoria*, vagy bentlakásos kurzusok keretében sajátíthatták el, amelyeket — egyetemektől függően változó színvonalú — receptírástan, esetleírás tan gyakorlatok egészítették ki (lásd pl. KARENBERG 1997).

Az orvoskari curriculumok átrendeződése az orvosi gyakorlat (*praxis*) új, egyre inkább autonómmá váló státuszát mutatja (*practical turn*).⁹ Az egyetemi oktatás gyakorlati stúdiumok felé fordulása valójában leképezte a szakadminisztrációs szervezetrendszer kialakításában érdekelt, s annak hatékony működtetésére épülő kormányzati törekvéseket is. A közjó megteremtését a középpontba helyező kormányzati törekvések Franciaországtól a Habsburg Birodalomig, az északi peremterületektől Itáliáig terjedő geográfiai térben a folyamatosan és rendszeres időközönként, könnyen, gyorsan átlátható formában szolgáltatott megnövekedett információszükségletben, vagyis az információ termelésében, archiválásában, visszakereshetővé tételében, megosztásában és áramoltatásában foglalhatóak össze. Mindez az egészségügy területén az autoritatív tudás hordozóinak tekintett, s ennek megfelelően 'helyzetbe hozott' akadémikus orvosokra új kötelezettségeket rótt, ami a betegek és betegségek korábbiaktól eltérő formában, minőségben és mennyiségben történő leírásával jellemezhető. A könyvpiac is lényegében ezekre az igényekre reagált, amikor nagy példányszámban, az orvosoktól elvárt megnövekedett adminisztrációs feladatok kivitelezéséhez illeszkedő műfajokat képviselő, viszonylag olcsón megvásárolható kiadványok jelentek meg a könyvkatalógusok megrendelhető listáin.

Tanulmányunkban a fentiekben körvonalazott konstellációk jegyében az orvosok által használt papíralapú dokumentációs formákban, azoknak a tudományos megismeréssel összefüggésbe hozható

⁸ A 4-8. lábjegyzetekben a különböző specifikus műfajok vonatkozásában egy-egy kiragadott, jellemző példaként felsorolt kiadványok a következő magyarországi orvosi bibliotékák kéziratos vagy nyomtatott könyvjegyzékeiben szerepelnek. Trnka Vencel, a pesti orvoskar anatómia és *praxis clinica* professzora az egyetemre hagyott 1060 tételes nyomtatott könyvkatalógusát lásd: *Catalogus Librorum, et actorum medicorum Wenceslai Trnka M.D. Pestini*: Typis Matthiae Trattner, 1796. Apa és fia, azaz Torkos Justus János és Torkos János árverésre bocsátott 878 tételt tartalmazó nyomtatott könyvjegyzékét lásd: *Verzeichniß der von Herrn Dr. Johann von Torkosch hinterlassenen medizinisch-chirurgischen Büchern, welche um die äußerst herabgesetzten Preise, bey Andreas Schwaiger Buchhändler im Doktor von Torkoschischen Hause zu haben sind*. Preßburg: gedruckt mit Wederischen Schriften, 1798. Pest város népszerű orvos testvérpárja, Cseh-Szombathy József és Sámuel végrendeletileg egykori Alma Mater-ükre, a Debreceni Református Kollégiumra hagyták az összesítve mintegy 3700 címből álló szakkönyvtárukat. A könyvtárról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae* címmel készült könyvjegyzékét lásd: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71.10. Kováts Mihály pesti gyakorló orvos és szakíró szintén egykori középiskolájára, a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta az 590 címet és 738 darabot számláló könyvtárát, a kéziratos jegyzékét lásd: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kézirattár 2378.

⁹ A *practical turn* fogalom egyfelől az általunk vizsgált korszakban bekövetkezett szemléletbeli változást jelöli, másfelől a kapcsolódó komplex jelenségek utólagos értelmezési keretét is szolgál. A praxeológiai megközelítést az 1990-es évek óta a tudománytörténet-írás is sikeresen alkalmazza (BÖDEKER/REILL/SCHLUMBOHM 1999; BECEKR/CLARK 2001: 1-34; ZEDELMAIER/MULSOW 2001; MULSOW/REXROTH 2014). A praxeológiával kapcsolatba hozható szókészlet szemantikai elterjedését jól mutatják a mérvadónak számító anglofón publikációk címeiben megjelenő „Making...”, „... in action” összetételek (pl. SMITH/SCHMIDT 2007; HOLENSTEIN/STEINKE/STUBER 2013).

szerepében és funkciójában, s általában az orvosi írásmódban bekövetkezett episztémikus fordulatot (*epistemic turn*) kíséreljük meg több perspektívából, konkrét példákkal illusztrált módon bemutatni.

***

Papír és tudás, forma és technika: a dolgok, vagyis a látott, halott, olvasott, megtapasztalt jelenségek írásos rögzítésének két egymástól elválaszthatatlan, egymást kölcsönösen meghatározó oldala. Az utóbbi mintegy másfél évtizedben a tudománytörténet-írás a kultúratudományból és a történeti muzeológiából (te HEESSEN 2005:582-589; HESS/MENDELSON 2010:287-314) kölcsönzött *paper technology* fogalommal igyekszik megragadni az adatok és információk felgyűjtése, rögzítése, rendszerezése és archiválása során alkalmazott különböző írásmódok (pl. listák, formulárék), szövegalkotási (pl. excerptumok, indexek), papíralapú technikák (pl. cédulák, akták), valamint a mindezekhez kapcsolódó materiális eszközök (pl. toll, olló, ragasztóanyag) összességét. Míg a tudás/tudománytörténet-írás rendszerint egymástól elkülönülten vizsgálja a tárgyiasult segédletek és reprezentációs formák, valamint az irodalmi és retorikai technikák történeti használatait (LYNCH/WOLGAR 1990), a *paper technology*, mint módszertani perspektíva alkalmasnak tűnik e két kutatási terület összekapcsolására, vagyis a tudástermelésben, a szaktudományok modernkori diszciplináris szervezetrendszerének kialakulásában betöltött szerepük és funkciójuk rekonstruálására. A *paper technology* alkalmas modell továbbá a privát és más könyvtárak, dolgozószobák intim szféráiban a könyvekből szerzett tudás és a „terepen” — orvosok esetében a betegágy mellett — tett megfigyelések közötti nyilvánvaló szakadék áthidalására (HESS/MENDELSON 2010:287-314).

A 18. századi tudományosságban, benne a medicina területén alkalmazott papíralapú írástechnikák több szálon is kötődnek a megelőző évszázadok alatt a humanista írásbeliségnek egymástól látszólag nagyon különböző műhelyeiben kialakult társadalmi és kulturális gyakorlatokhoz: ezek sorában külön is kiemelendők a kereskedők könyvelési technikái (PLACCIUS 1689; VINE 2011:197-218), az igazságszolgáltatásban a tanúkihallgatások alkalmával használt interrogatív eljárásrend (SHAPIRO 2000; VISMANN 2011), a közigazgatás „hivatalaiban” a szelekcióra épülő regisztrációs technikák (SIEGERT/VOGL 2003; BRENDECKE/FRIEDRICH M./FRIEDRICH S. 2008). A humanista tudományosság munkamódszere a *Loci communes*¹⁰ készítésének gyakorlatával jellemezhető, amely magában foglalta az antik autoritások és egyéb mérvadónak számító szerzők olvasását, kivonatolását, az olvasott „gyöngyszemek” összegyűjtését, lejegyzését, tartalmi, alfabetikus, vagy kronológikus szempontok szerint meghatározott címszavak hozzárendelésével történő rendszerezését, memorizálását, visszakereshetővé és a későbbiekben is hasznosíthatóvá tételét. A módszer ismeretelméletileg nézve egy olyan nyitott, s ennél fogva folyamatosan bővíthető tudástárat eredményezett, amelybe az eredeti szövegek környezetből kiragadott idézetek, vagy az olvasottak rendszerint rövid, tömör foglalata került a kivonatoló céljainak, intencióinak megfelelő újbóli elrendezésre. (BLAIR 2010: 303-316) A *Loci communes*-technika — anélkül, hogy általános rendszerteremtő, vagy elméletalkotói igénnyel lépett volna fel — lényegi funkciója a dekontextualizálás és a kategorizálás segítségével történő tudásfelhalmozás. A medicina területén ez az eljárás az olvasmányalapú feljegyzések készítése mellett kiterjedt az orvosok empirikus megfigyeléseinek, gyógykészítmények használata, páciensekkel, azok hozzátartozóival, és más gyógyítókkal való érintkezés során szerzett személyes tapasztalataik rögzítésére is (STOLBERG 2013: 37-60). Az orvosi *Loci communes*, a ’közhelyek’ ez esetben a megfigyelések tárgyát képező betegségek

¹⁰ A *Loci* [gör. *topoi*] eredendően a toposzok arisztotelészi hagyományáig visszavezethető módon a logikában és retorikában a szónokok számára a rendelkezésére álló érvek helyét jelölte. Bizonyos helyek (*Loci/Sedes*) átfogó, struktúrateremtő karakterrel rendelkeztek (pl. *Genus*, *Species*), s ennél fogva közös helyeknek, azaz *Loci communes*-ként funkcionáltak. A *Loci communes* fogalma azután a 15-16. századtól egyre inkább konkrét, tematikus módon definiált, különböző tudásterületek tudástartalmainak megnevezésére szolgált, miközben a *Loci* és *Loci communes* kifejezéseket egymás szinonimáiként használták (SCHMIDT-BIGGEMANN 1983).

(mint pl. háromnapos láz, vízkórság, stb) és betegségek szimptomáinak (mint pl. suffocatio uteri, vaperus, stb) — ma már ebben a formában jórészt ismeretlen — megnevezésével lesznek azonosak (STOLBERG 2003: 215-229). Mindazonáltal fontos magunk előtt látni azt is, milyen összetett materiális-technikai apparátust állítottak a *Loci communes* szolgálatába: üres lapokat tartalmazó, összefűzött jegyzetelő könyvek és füzetek, kisebb és nagyobb méretű papírok, cédulák, mindezek rendszerezéséhez szükséges vásznak, madzagok, szögecskék, olló, ragasztóanyag, fiókos, vagy táblás szekrények, s nem utolsósorban különféle színű tinták, tollak és ceruzák (ZEDELMAIER 1992; KRAJEWSKI 2002).

Szentgyörgyi doktor napi időbeosztását és írásbeli feladatait taglaló, fentebb idézett paradigmikus leírása nyomán kibontakoznak a 18. század végén működő orvosok által alkalmazott munkamódszerek és orvosi írásmódok (*medical writing/medizinische Schreibweise*) tradicionális és a korszak új igényeihez szabott elemei.¹¹ Megjelenik „az est és éjszaka csöndjében” a napi rutin során a betegágy mellett tett megfigyeléseit nagy műgonddal rögzítő, azokat rendszerező orvos alakja, aki a kontemplatív *humanista gyakorlatot* idéző módon „műzsái”-ként aposztrofált könyveihez fordul és tanul. A tanulás és minden bizonnyal a kivonatolás alapjául szolgáló konkrét olvasmányok rekonstruálhatók más kortárs magyarországi orvosi bibliotékák fizikailag és/vagy könyvjegyzékek formájában fennmaradt állománya alapján.¹² A könyvtárak összetétele, a különböző műfajokat képviselő kiadványok számbeli aránya azt mutatja, hogy a 18. és 19. századfordulón működő orvos számára az elengedhetetlen napi olvasmányok közé tartoztak az egyedi esettörténeteket tartalmazó, latin és német, ritkábban francia vagy olasz nyelvű gyűjteményes kötetek és folyóirat-közlemények.¹³ Az esetleírások és gyűjtemények európai és magyarországi népszerűségét jól mutatja az általuk képviselt műfaji sokszínűség, amely már a címadásban manifesztálódik: a kiadványokban (könyvekben és folyóiratokban egyaránt) hol irodalmi, filozófiai implikációval a 'Fragment', hol kifejezetten a tudományos gyakorlatokra utalással a 'Beobachtung'/'Observationes'/'Versuch', hol pedig a *respublica litteraria medica* világában folyó intenzív diskurzust, információáramlást jelezve a 'Gedanken'/'Beiträge'/'Nachrichten'/'Bemerkungen' fogalmak jelennek meg.¹⁴ Ugyancsak a humanista munkamódszerek 18. századi jelenlétét mutatja Szentgyörgyi doktor délutáni írásbeli foglalatosságai között felsorolt „consultatio”-írás, azaz betegágy mellett tett megfigyeléseknek, adott esetben megoldhatatlannak tűnő egyedi eseteknek hazai és/vagy külföldi orvoskollégákkal levél útján történő megosztása és „megbeszélése”.¹⁵

¹¹ Az orvosi írásmód fogalomhoz lásd

¹² Konkrét példák tekintetében lásd 8. lábjegyzetet

¹³ Konkrét példák tekintetében lásd 7. lábjegyzetet

¹⁴ Konkrét példák tekintetében lásd 5. lábjegyzetet. Az excerpálás széles körben folytatott gyakorlatát jelzik azok a kiadványtípusok, amelyek egyrészt segítettek eligazodni és szelektálni az egyre növekvő, szinte átláthatatlan mennyiségű könyv- és (szak)folyóirat-termelésben, másfelől módszertani segédletet is kínáltak a kivonatolás helyes tárgyának, formájának megválasztása és felhasználásának gyakorlataira nézve. Az általunk vizsgált orvosi könyvtárakban elsősorban a göttingeni orvosprofesszorok munkásságához köthető példányok szerepelnek. Lásd pl. Albrecht von Haller: *Tagebuch der medizinischen Litteratur*. Bern, 1789. [3 Theile in 4 Bden.]. A medicina legfrissebb eset- és megfigyelés-alapú eredményeinek szemlélő összefoglalásait a 18. század második felétől rendszeres időközönként közreadó periodikái közül a magyar orvosok körében is használtban voltak, lásd pl. a Halléban fordított, szerkesztett és kiadott *Sammlung der gemennütziger praktischen Aufsätze aus den Schriften der medicinischen Gesellschaft zu Paris*; vagy a strassburgi sorozatot *Sammlung auserlesener Wahrheiten aus allen Theilen der Arzney-Wissenschaft*.

¹⁵ Orvoskollégákkal vagy magukkal a páciensekkel levelezés útján folytatott esetmegbeszéléseket sok esetben különösebb szakirodalmi tevékenységet nem folytató, városi gyakorló-orvosok gyakran kézikönyv formájában is kiadtak. Mindazonáltal a korszak orvosai körében Európa-szerte a mintát H. Boerhaave konzultációs leveleinek gyűjteményes kiadásai nyújtották. Az

A munkamódszerek következő szintje az 1770-es évektől a törvényhatósági orvosok már nem csak privát felhasználásra, hanem hivatalos éves orvosi jelentés részeként is megjelenő *megfigyelés-alapú esettörténet-írás*.¹⁶ Az orvosok napi rendszerességgel a betegeik után az esti órákban, „amikor minden másként tűnik elő, mint a nap forratagában” végeztek el. Miként azt Szentgyörgyi írja: „(...) lejegyzem betegeim állapotját, a bekövetkezett változásokat, észrevételeimet és ötleteimet (...)”. A 18. század tudományosságában (beleértve a medicina, az önálló diszciplínaként éppen formálódó antropológia, esztétika, történelem, geográfia-leíró statisztika területeit) a megfigyelés-alapú tapasztalat és tény a tudástermelés eszközeként és végcéljaként jelenik meg, miközben az átfogó rendszer- és elméletalkotás még sok tekintetben komoly kihívásnak bizonyult.¹⁷ A korszak kazuisztikára épülő orvosi irodalmában alapvetően az *esetet* tekintették a betegség domináns rendező- és magyarázóelvének. Az orvosi esettörténet-írásnak nagyjából a 18. század közepére alakult ki egy tudományosan, irodalmilag és esztétikailag is kódolható, négy strukturális elembe megragadható sémája.¹⁸ Az ok-okozati konstrukcióként értelmezhető orvosi esettörténetek innen nézve szemléletesen, egyre kifinomultabb szemantikai eszköztár mozgósításával igyekeznek ábrázolni 1) a betegségtünetek kifejlődésének okait, amit rendszerint biográfiai narrációban helyeznek el, 2) a diagnózis és prognózis megalkotásához a betegség specifikus fordulópontjait, 3) a tünetek normálistól való eltéréseit, 4) az eset kapcsán a potenciális általánosíthatóság érdekében a példaszzerű elemeket.

1787-ben Franciscus de La Rose Hont vármegye főorvosa egy lázas beteggel küzdő páciense történetét vezeti elő német nyelven a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának az előző évre vonatkozóan a rá bízott területen előforduló minden, az egészség- és betegségüggyel kapcsolatba hozható, a klimatikus viszonyokat, egyedi eseteket, fertőző, járvány-szerűen terjedő megbetegedéseket havonkénti bontásban tárgyaló narratív éves jelentésében.¹⁹ Az orvos mindenekelőtt néhány alapvető biografikusként

---

általunk vizsgált valamennyi egykorú orvosi bibliotékának fontos darabjai voltak, lásd pl. *Consultationes medicae cum responsis Hermanni Boerhaave*. Göttingen, 1752.

¹⁶ A 18. század utolsó harmadától orvosi esettörténetek a legkülönbözőbb célú és műfajú kéziratos írásművekben is megtalálhatóak. Jellemző példaként szolgálhat erre nézve az akadémiai végzettségét tekintve orvosdoktor Gerics Pál georgikoni professzor nyugat-európai körutazása során meglátogatott orvosoknál és kórházakban tett megfigyeléseinek rögzítése, erről lásd KURUCZ 1997: 712-713.

¹⁷ Az utóbbi időben Lorraine Daston dolgozta ki a kora újkori tudományosságban kulcsszerepet játszó megfigyelés-alapú tudástermelés koncepcióját ('megfigyelés kultúrái'), s ehhez szorosan kapcsolódó tudományos tény fogalom 17-18. századi értelmezési lehetőségeit. Érvelésében kiemeli, hogy a tudományos tény előállításának és társadalmi kommunikációjának alapja a megfigyelt jelenségek rövid és sűrű megfogalmazásában ragadható meg. DASTON 2001: 745-770 és DASTON 2011.

¹⁸ Az eset és esettörténet komplex (tudomány- és orvostörténeti, irodalmi és esztétikai) 18. századi használatának vizsgálata az utóbbi másfél évtizedben került a tudományos érdeklődés középpontjába. Ismeretelméleti és orvosi esettörténet-írás szempontjából a leginkább meghatározó szövegeket, lásd PETHES 2011: 13-32.

¹⁹ „Ein adelicher Herr von 36 Jahren wurde den 28 November [1786] mit Frost befallen, welche eine Stunde anhielt, die darauf folgende Hietze dauerte fast 2 ganze Tage, mit heftigem Kopfschmerz, Durst, verlohrrer Eßlust, und bestädiger Zuneigung zum Schlaf, mit grosser Mattigkeit. Die Krankheit nahm die Gestalt eines anhaltenden Faulfieber an, da ich nach genauer Untersuchung vollkommen überzeigt wahre, daß diese Zufälle ihren Sitz in dem ersten Weege haben, so gab ich ihm ein Brechmittel, welches viele faule, schleimige, übelriehende Galle vom Oben und Unten abführte, die Krankheit änderte sich in ein doppeltes Quartan Fieber, dessen Anfälle nicht heftig wahren, und die meisten Zufälle ließen völlig nach. Ich gab ihm in der Zwischenzeit eine Abkochung von Tamarinden, Graswurzel, Weinstein und Sauerhönig, dieses Mittel verschaffte viele Auslerungen, und das Fieber endete sich in ein einfacher Quartan Fieber. Ich ließ den Krancken bey einer angemessenen Diaet 8 Tage 4mahl des Tages benante Abkochung nehmen, und nach deme die ersten Weege vollständig gereinigt wahren, vertrieb

értelmezhető körülményt vezet elő leírásában páciense kilétére, s betegsége kitörésére vonatkozóan, amelyből megtudjuk, hogy egy 36 esztendő nemes urat 1786. november 28-án hideglelés döntötte le lábáról, amely mintegy egy órán át tartott, majd ezt két egész napon át tartó lázas állapot váltotta fel. Ezután La Rose doktor összegyűjti, felsorolja és beazonosítja azokat a külsődleges testi megnyilvánulásokat, és szimptomákat amelyek alapján megnevezhetővé válik maga a betegség: heves fejfájás, szomjúság, étvágytalanság, aluszékonyosság, bágyadtság. Az esettörténet fókuszában valójában az előbbiekben bemutatott konfigurációk és artikulációk alapján a betegség néven nevezése áll. A korszak botanikai modellbe illeszkedő nozológiai gondolkodásában a betegségeket nem morfológiai struktúrájuk, hanem az osztály-rend-család-fajta-faj hierarchikusan egymásra épülő, a teremtett világ egészének rendjében elhelyezhető megnyilvánulások megnevezésére szolgáló taxonómia állt. Esetünkben az orvos a szimptomákat — minden bizonnyal a legnépszerűbbnek számító Cullen-féle nozológia valamely kiadását alapul véve (CULLEN 1786) — a lázak osztályába (*febris*), a tartós lázak rendjébe (*febris continuae*), az epelázak fajtájába (*febris biliosae*) sorolt alakzattal azonosítja, amelynek székhelyeként az „első utakat”, azaz a beleket nevezi meg. Az első, a tünetek enyhítését szolgáló beavatkozást is ennek megfelelően alakítja ki, hánytatószerrel rendelve el, amely a rohadó, nyákos, rossz szagú epés ’megbetegítő anyagot’ alul-felül egyaránt távozásra készítette. Ezen a ponton következik be azután a specifikus fordulat, midőn a betegség La Rose doktor által negyednapos lázként azonosított, heves rohamokkal kísért alakzatba csap át. Példaszerű orvosi beavatkozásként prezentált módon a rohamok között az üritést serkentető fügyökérből, tamarindusból, borkőből összeállított főzetet ad páciensének, amelynek hatására a láz is alábbhagyott. Majd megfelelő diéta elrendelése mellett több mint egy héten át naponként négyszer a fentebbi főzetet kapta a beteg, hogy az ’első utak’ teljes mértékben megtisztuljanak, s végül a lázat a korszak gyógyszerkincsében fontos segítségnek számító kinafakéregből készített orvossággal hajtotta ki, amelynek hatására a beteg visszanyerte egészségét.

Az éves egészségügyi jelentésekben a fertőző és járványos megbetegedések, valamint a nem epidémiaként minősített, de számszerűleg nézve tömeges megbetegedések leírása lényegében az egyedi esettörténetek struktúráját követi, azzal a különbséggel, hogy a konkrét betegség-leírást a tömeges megbetegedések felbukkanásának időszakára jellemző klimatikus és meteorológiai viszonyok (hőmérséklet, széljárás, levegő összetétele) taglalása előzi meg. A betegség megnevezése itt a légköri viszonyok, valamint az egyedi esetek alapján absztrahált tipikus szimptóma-konstellációk egymásra vonatkoztatásával történik. Majd ezt követi a betegség általános lefolyásának dokumentálása, amelynek során az orvos a hasonló tüneteket mutató betegek hasonló betegséglefolyásait generalizálja. Az ettől való eltérések, rendszerint az életkor és nem szerinti variációk vagy integrálódtak a főszövegbe, vagy külön mellékletként kerültek be egyedi esettörténetként a jelentésbe. Végül a leírást a terápia és az alkalmazott gyógyszerek prezentációja zárja.

Szepes vármegye Késmárkon székelő főorvosa Engel Jakab 1784-ben az előző év eseményeit összefoglaló latin nyelvű jelentésében ekképpen számol be a rá bízott területen tömeges megbetegedést okozó, alábbhagyó epelázként azonosított (*febris biliosae remittentes*) esetekről. „A hőség ebben a hónapban, miként a nyár előző hónapjaiban igen nagy volt és szárazsággal párosult, ennél fogva megfogyatkoztak a testnedvek és az izzadsággal elpárologtak, s az ekképpen visszamaradt testnedvek megsűrűsödtek és megromlottak, innen az erők elvesztése, s a lázak felbukkanása. Mivel tehát a nagy hőség a lehető legártalmasabb szokott lenni az eperendszerre, nem meglepő, hogy most sokkal inkább, mint más hónapokban uralkodtak az alábbhagyó epelázak.” Az orvos a tömegesen fellépő betegség okát a

---

ich das Fieber mit der Fieberrinde, und gab ihm ihre vorige Gesundheit wieder.” Lásd MNL OL C 66 111. cs. 1. kf. No. 664. pag. 349v (Franciscus de La Rose: Sanitäts Bericht, Ipolyság, 18 November 1787.)

levegőben véli felfedezni, mely „a hőség ugyanis szétfűván a levegő nedveit, s az megromlik, s megrontja a sekély és állóvizeket is”.²⁰ Engel doktor a szimptomák sorában korra és nemre való tekintet nélkül fejfájást, szomjúságot, keserű szájízt, hányást, hasmenést, émelygést, nyugtalanságot, levertséget, alábbhagy, majd rendszertelen lázat említ. A méreganyag eltávolítására voltak, akiknél eret vágott, másoknál hánytató és hajtószereket alkalmazott, ital gyanánt savanyúvizet, de a szegényeknek édesgyökeret és juhtejből készült savót. A betegek többsége 14 nap alatt meggyógyult, akik nem, azoknál főzet formájában barna kinakérget rendelt el. Leírása végén Engel megjegyzi, hogy akik semmiféle orvossággal nem kúrálták magukat, koruk, testalkatuk függvényében még hónapokon át feküdtek, vagy a „betegség által legyőzöttévé”, meghaltak.

Az orvosjelentés-írás magyarországi gyakorlata az 1780-as évek közepétől bevezetett új papíralapú technikának köszönhetően egy második fázisba lépett, ami újabb fordulatot (*epistemic turn*) hozott az orvosi észlelés, megismerés és az írásmód tekintetében.²¹ 1786-ban — II. József által az egész Habsburg Monarchia szakhivatali regisztraturájában bevezetett átfogó modernizációs törekvések részeként — a magyarországi törvényhatóságok főorvosai instrukciókkal ellátott, előre elkészített táblázat-mintákat kaptak. A táblázatokat kezdetben kézzel másolták, s töltötték ki, de az 1790-es évektől többnyire már az adott törvényhatóságtól nyomtatott formában vehették át. A táblázat-mintákban meghatározott szempontok mentén haladva, immáron jóval tárgyyszerűbben és célirányosabban fogalmazva kellett elhelyezniük az addig kizárólag folyó szövegben írott jelentéseik lényegi tartalmi elemeit.²² A táblázatok tartalmi vonatkozásban az élet minden olyan területének topografikus feltérképezésére irányultak, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehetnek: az adott törvényhatóság területén előforduló „külső” és „belső” betegségek leírása és az alkalmazott gyógymód regisztrálása (*Krankenbericht*), gyógyszertárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*), embert és állatállományt sújtó járványos megbetegedések regisztrálása (*Seuchenbericht*), az egészségügyi szolgáltatók kezdetben 15, majd hét-nyolc szempontra szűkült minősítési táblái (*Conduittlisten*) kötelező részeit képezték a szakhivatal felé évente továbbítandó jelentéseknek. Egyéb járulékos mellékletként azonban sok esetben ott találjuk veszett állatok marása miatt fellépő betegségek számbavételét, sebészek és szülészek/bábák instrumentumainak állapotáról szóló kimutatásokat, vagy a Szentgyörgyi doktor által az írásbeli teendői között felsorolt orvosi szakvéleményeket (*Gutachten*), orvosi látteleket (*visum repertum*), a törvényhatósági orvosok oktató munkáját is igazolandó bábák, sebészek számára kiadott bizonyítványok másolatait.

A táblázatos betegjelentések és a hozzájuk tartozó táblázatos kimutatások szempontrendszerre konszenzusos alapon alakult ki: alapvetően a bécsi orvosi fakultás által kidolgozott elemek határozták meg, amelyeket a pesti orvosi fakultás is megvizsgált és a helyi viszonyok figyelembe vételével apróbb módosításokat eszközölt a helytartótanács által a törvényhatóságok felé közvetített változatban. Az így kialakult szempontrendszer a következő elemeket tartalmazta: időjárási és légköri viszonyok, ahol a betegséget okozó nedvek megjelentek, az év melyik szakában, milyen éghajlati viszonyok mellett lépett fel a megbetegedés, az érintettek neme, kora, milyen más betegségek után jelentkeznek, mely testrészeket támad meg leginkább, mely ételek fogyasztása tesz elsősorban hajlamossá a megbetegedésre, a betegség kezdete, lefolyása, kifejlődése, elfajulása, kimenetele és tartóssága, milyen természetű láz kíséri,

²⁰ MNL OL C 66 79. cs. 10. kf./1783-84. (Jacobus Engel: Relatio morborum, 1784.)

²¹ Az episztémikus fordulat (*epistemic turn*) értelmezéséhez, lásd POMATA 2010:193-236.

²² Az 1786 és 1790 közötti időszakból rendelkezésünkre álló mintegy 170 egészségügyi jelentés a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MNL OL C 66 98–100. cs. 56. kf. (1–392. pag.)/1785–86.; 107–111. cs. 1. kf. (1–759. pag.)/1787.; 123–126. cs. 1–10. kf./1788.; 128–129. cs. 1 kf. (1–144. pag.)/1789.; 134. cs. 2. kf. (1–83. pag.)/1790.

örökléssel áterjed-e az utódokra, speciális esetek, vannak-e visszaesők, nép körében használt gyógymódok, orvos által alkalmazott terápia, ártalmas gyógymódok. Mindebből a táblázatban már csak a légköri viszonyok havi bontásban és az alkalmazott terápia jelentek meg.

A betegjelentésekéhez hasonló módon alakult ki a táblázatos járványügyi jelentések szempontrendszere is. Embert sújtó epidémia esetén tartalmazta a klimatikus viszonyok leírását, az adatfelvétel helymegjelölését, a járványos megbetegedések nevét (skorbut, lázas betegségek voltak ebben az időszakban a leggyakoribbak), mikor kezdődött a járvány és jellemzően melyik korosztálynál voltak tapasztalhatóak a megbetegedések, a lefolyás pontos taglalását, az alkalmazott terápiát. Az egyre differenciáltabb szempontokat megjelenítő táblázatok a számszerű adatokat és a járványok terjedési útvonaltát tették gyorsan, szinte egy szempillantásra áttekinthetővé. Hasonló logika mentén épült fel az állatokat, kiemelten a marhákat, juhokat és lovakat sújtó járványos megbetegedések regisztrálására összeállított táblázatos jelentések szempontrendszere: milyen évszakban, milyen légköri viszonyok között tört ki a járvány, a járvány sújtotta állatállomány jellemzése, mikor ment el az étvágy, a száj körül tapasztalható belső és külső szimptómák, milyen egyéb elváltozások tapasztalhatók a testen és bőrön, a has állapota (puha, kemény, felduzzadt), az elpusztult tetemek felnyitásokor tapasztaltak (általában és speciálisan a nyelv, nyelőcső, tüdő, gyomor, belek, máj).

***

Miben is áll a tanulmányunk címében jelzett, az orvosi írásmódban a 18. század utolsó harmadától regisztrálható episztémikus fordulat lényege? A táblázatok egyes rovatai által irányított és meghatározott megfigyelési rendszerben az orvosok az időjárási és légköri viszonyok és egyéb topografikus körülmények havonkénti (de esetenként naponkénti) feljegyzésével, a megfigyelt rendkívüli vagy egyedi betegségek, népbetegségek, járványos megbetegedések számszerűsítésével, nozológiai-rendszertani besorolásával és elemzésével, fejlődésük, krízisük, lefolyásuk és kimenetelük, valamint az alkalmazott terápiás törekvések szisztematikus leírásával lényegében párhuzamos sorozatokat hoztak létre. Eme sorozatok lehetővé tették lokális szinten a jelentést készítő orvos, országos és birodalmi szinten a különböző adminisztratív grémiumok (a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztálya, a protomedicus hivatala, a bécsi és pesti egyetemek orvosi fakultásai) szakemberei és hivatalnokai számára az információk folyamatos ellenőrzését, archiválását, s ami a megismerés szempontjából a leglényegesebb, az analógiák alapján történő folyamatos összehasonlítást. Az egyes törvényhatóságokból a központi szakadminisztráció különböző hivatalaihoz beérkező táblázatokba foglalt számszerű és tematikus sorozatok egybevetése lehetővé tette a betegségek közötti ok-okozati viszonyrendszerek, rokonságok, esetleges új összefonódások rekonstruálását, s ezzel akár új tudáselemek megjelenését.

Az egészségügyi jelentésekbe foglalt sorozatok szisztematikus összehasonlítása valójában egyszerre jelentette a benne foglalt orvosi tudás validációját és legitimációját, majd célszerű elosztását és terjesztését. A központi hivatalok számára az összevetés módszerének alkalmazása nyomán kristályosodtak ki egyes járványos vagy népbetegségek kapcsán azok az új tapasztalati és tudáselemek, amelyeket azután minden törvényhatósághoz intézett leíratok vagy akár uralkodói rendeletek formájában közzétettek és terjesztettek. Ugyanígy került meghatározásra az éppen aktuálisan uralkodó betegségek kapcsán, milyen terápiát lehet és kell alkalmazni, milyen területe(ke)n kell további megfigyeléseket gyűjteni, milyen - már rendelkezésre álló - szakmunkákat kell olvasni, milyen témában kell újakat írni, illetve fordítani, s általában melyek az egyetemesen elfogadható, a legkorszerűbb hivatalos és legitimált gyakorlatnak számító orvosi tudásformák. S ezen a ponton válik érthetővé az orvosi megismerés 18. századra jellemző belső szerkezete: az új tudáselemek megjelenésében, tudományos tényként való elfogadtatásában nem az orvos és beteg közvetlen találkozása, vagy másképpen fogalmazva az orvos előzetesen megszerzett akadémiai tudása és annak a beteg egyedi megfigyelése útján történő alkalmazása az elsődlegesen meghatározó, sokkal inkább a különböző természetű betegségek (járványok,

ismétlődően visszatérő népbetegségek, rendkívüli-egyedi betegségek) vonatkozó, az észlelés szempontrendszerét tekintve homogén sorozatokba rendezett, térben és időben szakadatlanul sokasodó információk folyamatos összevetése.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és kéziratári források

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71.10. (*Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae*)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL]

C 66 [Departamentum Sanitatis]

76-84. cs. 9-10. kf./1783-84.

94-106. csomó 1-149. kf./1785-86

107-122. cs. 1-80. kf./1787.

123-127. cs. 1-77- kf./1788.

128-133. cs. 1-134. kf./1789.

134. cs. 2. kf./1790.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 4112/171. (Szentgyörgyi Lajos „Nagyapám családi élete, 1765-1832”)

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kézirattár, 2378. (Kováts Mihály pesti orvos könyveinek kéziratosságyezéke)

Egykorú nyomtatott és kiadott források

CATALOGUS Librorum, et actorum medicorum Wenceslai Trnka M.D. Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1796.

CULLEN, W.: *Kurzer Inbegriff der medizinischen Nosologie: oder systematische Eintheilung der Krankheiten von Cullen, Linné, Sauvages, Vogel und Sagar*. Leipzig: bey Caspar Fritsch, 1-2 Bde, 1786.

PLACCIUS, V.: *De arte excerpendi. Vom behahrten Buchhalten. Liber singularis*. Stockholm–Hamburg: Liebezeit, 1689.

VERZEICHNIß der von Herrn Dr. Johann von Torkosch hinterlassenen medizinisch-chirurgischen Büchern, welche um die äußerst herabgesetzten Preise, bey Andreas Schwaiger Buchhändler im Doktor von Torkoschischen Hause zu haben sind. Preßburg: gedruckt mit Wederischen Schriften, 1798.

Szakirodalom

BECKER, P. – CLARK, W.: „Introduction”, in *Little tools of knowledge. Historical essays on academic and bureaucratic practices*, eds. Uók. Ann Arbor/London: University of Michigan Press, 2001. 1-34.

BLAIR, A.: The Rise of Note-Taking in Early Modern Europe, *Intellectual History Review*, 20 (2010) 303-316. <https://doi.org/10.1080/17496977.2010.492611>

BÖDEKER, H. E. – REILL, H. P. – SCHLUMBOHM J. (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.

BRENDECKE, A. – FRIEDRICH, M. – FRIEDRICH, S. (Hrsg.): *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin: LIT, 2008.

DASTON L.: Perchè I fatti sono brevi?, *Quaderni storici*, 108 (2001), 745-770.

DASTON, L. – LUNBECK, E. (eds.): *Histories of Scientific Observation*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2011.

te HEESSEN, A.: The Nootbook. A Paper-Technology, in *Making Things Public. Atmospheres of Democracy*. eds. Latour, B. – Weibel P. Cambridge, Mass.–London: MIT Press, 2005. 582-589.

HESS V. – MENDELSON J.A.: Case and Series. Medical Knowledge and Paper Technology, 1600-1900, *History of Science*, 48 (2010), 287-314. <https://doi.org/10.1177/007327531004800302>

HOLENSTEIN, A. – STEINKE, H. – STUBER, M. (eds.): *Scholars in Action: the practice of knowledge and the figure of the savant in the 18th century*. Leiden: Brill, 2013.

KARENBERG, A.: *Lernen am Bett der Kranken: Die frühen Universitätskliniken in Deutschland 1760-1840*. Hürtgenwald, Guido Pressler Verlag, 1997.

KRAJEWSKI, M.: *Zettelwirtschaft. Die Geburt der Kartei aus dem Geiste der Bibliothek*. Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2002.

KURUCZ GY.: Tanulmányúton Nyugat-Európában: gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei Gróf Festetics Lászlóhoz, *Agrártörténeti Szemle*, XXXIX (1997), 655-723.

LYNCH, M. – WOOLGAR, S. (eds.): *Representation in Scientific Practice*. Cambridge, Mass.–London: MIT Press, 1990.

MULSOW, M – REXROTH, F. (Hrsg.): *Was als wissenschaftlich gelten darf. Praktiken der Grenzziehung in Gelehrtenmilieus der Vormoderne*. Frankfurt a. Main/New York: Campus Verlag, 2014.

PETHES, N.: Ästhetik des Falls. Zur Konvergenz anthropologischer und literarischer Theorien der Gattung, in *„Fakta, und kein moralisches Geschwätz“*. Zu den Fallgeschichten im „Magazin zur Erfahrungsseelenkunde“ (1783-1793). Hrsg. Dickson, S. — Goldmann S. — Wingertzahn, Ch. Göttingen: Wallstein, 2011. 13-32.

POMATA, G.: Sharing Cases: The *Observationes* in Early Modern Medicine, *Early Science and Medicine*, 15 (2010) 193-236. <https://doi.org/10.1163/157338210X493932>

SCHMIDT-BIGGEMANN, W.: *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Hamburg: Meiner Verlag, 1983.

SHAPIRO, B. J.: *A Culture of Fact. England 1550-1720*. Ithaca–New York: Cornell University Press, 2000.

SIEGERT, B. – VOGL, J. (Hrsg.): *Europa. Kultur der Sekretäre*. Zürich–Berlin: diaphanes, 2003.

SMITH, P. H. – SCHMIDT, B. (eds.): *Making knowledge in early modern Europe. Practices, objects, and texts, 1400-1800*. Chicago: The University of Chicago Press, 2007.

STOLBERG M.: *Homo patiens. Krankheits- und Körpererfahrung in der Frühen Neuzeit*. Weimar: Böhlau, 2003. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412329976>

STOLBERG, M.: Medizinische *Loci communes*. Formen und Funktionen einer ärztlichen Aufzeichnungspraxis im 16. und 17. Jahrhundert, *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 21 (2013) 37-60. <https://doi.org/10.1007/s00048-012-0084-7>

VINE, A.: Commercial Commonplacing. Francis Bacon, the Waste-Book, and the Ledger, in *Manuscript Miscellanies c. 1450-1700*. eds. Beadle R. – Burrow, C. London: the British Library, 2011. 197-218

VISMANN, C.: *Medien der Rechtsprechung*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2011.

ZEDELMAIER, H.: *Bibliotheca Universalis und Bibliotheca Selecta. Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der Frühen Neuzeit*. Köln-Wien-weimar: Böhlau, 1992.

ZEDELMAIER, H. – MULSOW, M. (Hrsg.): *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*. Tübingen: Niemeyer, 2001. (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, Bd. 64)